

İSTANBUL SIBYAN MEKTEPLERİNİN 1809'daki DURUMUNA İLİŞKİN BİR BELGE

Prof. Dr. Yahya AKYÜZ*

Tanzimat (1839) öncesi İstanbul sıbyan mekteplerini açıklarken Osman Ergin Türk Eğitim Tarihinde "tuhaf bir âdet" bulunduğunu söyler: "Senenin muayyen bir zamanında sıbyan mektebi çocukları sıra ile Babıâliye getirilip orada kendilerine pilâv, zerde yedirilir, bahşiş verilirdi. Tarihlerimiz bundan hiç bahsetmezler"¹. Yazar, kayıt numarasını vermeden bu konuda bir arşiv belgesi zikreder ve buna dayanarak bu uygulamanın nedenleri ve amaçlarının "meçhul" (bilinmeyen) kaldığını söyler.

Başbakanlık Devlet Arşivinde aynı belge bizim de elimize geçmiştir². Belgeyi incelediğimizde O. Ergin'in onu kısmen farklı okuduğunu gördüğümüz için konuyu yeniden ele almak ve yeni açıklamalar yapmak kaçınılmaz olmuştur. Ayrıca O. Ergin, belgeden çıkarılması gereken bazı sayısal sonuçlara hiç değinmemiş, böylece belge şimdiye kadar yeterince değerlendirilmeden de kalmıştır. Oysa bu belge 1809'da İstanbul sıbyan mekteplerinin sayısal durumuna ilişkin yeni bilgiler de taşımakta ve Türk Eğitim Tarihine bu açıdan katkıda bulunmaktadır.

Sözü geçen belge aslında üç ayrı yazıdan oluşmaktadır. Bunların ikisi Padişahın Defterdara hitaben sıbyan mektepleri çocuklarına 10'ar para bahşiş verilmesi ile ilgili fermanıdır ve herbirinin altında Defterdarın Veznedar Baş Ağaya ödeme emri yazılıdır. Üçüncüsü ise, bu belgelerle ilgili Sadrazamın Padişaha yazdığı, bahşişlerin ödeneceği kaynakla ilgili bir yazıdır ve üzerinde Padişahın "buyuruldu" emri vardır.

(*) Eğitim Programları ve Öğretim Bölümü Başkanı

(1) Osman Ergin, *Türkiye Maarif Tarihi*, İstanbul, 1939, C. 1, s. 76; İkinci Baskı: İstanbul, 1977, C. 1-2, s. 90.

(2) Başbakanlık Devlet Arşivi, Cevdet Tasnifi - Maarif, Sıra No: 3987.

Sıra ile, bu belgelerin muhtevasını, açıklanmasını, Türk Eğitim Tarihine getirdiği yeni bilgileri ele alalım.

I- BELGELERİN MUHTEVASI

Bunlardan, tarih sırasıyla ilk olması gereken belge, Padişahın Defterdara hitab eden aşağıdaki fermanı ve altında Defterdarın Veznedar Baş Ağaya ödeme emridir:

İzzetlû Defterdar efendi

Bâ irade-i hazret-i tâcdârî Bâb-ı Ali'de küll-i yevm pilav ve zerde tab-hıyle it'am olunan mekâtib sıbyanının beherine birer rubû bahşış verilmekte ise dahi elhâletü hâzihi âhar veçhile çaresine bakılmak lâzımgelmekle sıbyan-ı mezkâreye verilmek üzere üç bin kuruş ita eyleyüp ba'dehu telhis eyleyesin

buyuruldu Z 223

Veznedar Baş Ağa

Sâdır olan ferman-ı âlî mucibince üç bin kuruş verüb ba'dehu tezkire ettiresin

telhis

Tarih sırasıyla ikinci olması gereken belge yine Padişahın Defterdara hitap eden bir fermanıdır (klişesi makalemizde verilmiştir) ve altında yine Defterdarın Veznedar Baş Ağaya ödeme emri yazılıdır:

İzzetlû Defterdar efendi

Bâb-ı Ali'de pilav zerde ile it'am olunduktan sonra bâ irade-i aliye me-kâtib sıbyanının beherine onar para olarak verilecek bahşış için dünkü gün eğerçi üç bin kuruş verilmişti ancak bugün yetmiş mektep tertip olunmuş olmak hasebiyle meblağ-ı mezbur gayr-i vâfi olmağla masarîf-ı mezkûre için bugün dahi iki bin kuruş ita ve ba'dehu telhis eyleyesin

buyuruldu |Selh Z 223

Veznedar Baş Ağa

Sadır olan ferman-ı âlî mucibince iki bin kuruş verip ba'dehu tezkire etti-resin

Bu makule masarîf-ı zâide verilmek üzere hazine-i âmirede mevcut akça olmayıp ta'til-i maslahat olmamak için işbu iki küt'a ferman-ı âlî mucibince yalnız beş bin kuruş berveçh-i ta'viz mevâcip tertibinden verilmekle meblağ-ı mezbûr Darphane-i âmireden i'ta birle mevâcip tertibine idhal olunmak için tezkire ve suret i'tası telhisi

Tezkire ve suret dâde /6 M 24

Tarih sırasıyla üçüncü belge, Sadrazamın Padişaha yazdığı, öğrencilere verilecek bahşişlerin ödenmesi gereken kaynakla ilgili yazıdır ve üstünde Padişahın *buyuruldu* emri vardır:

Telhisi mucibince tezkire ve sureti verilmek buyuruldu 2 M 24
Arz-ı bendeleridir ki

İşbu iki kıt'a beyaz üzerine sadır olan fermân-ı âlileri mucibince bu defa Bâb-ı Âli'de it'am olunmakta olan mekâtîp sıbyanının beherine onar paradan verilecek bahşişler için hazine-i âmireden ta'vizen beş bin kuruş verilmiş ise de bu makule masârıf-ı zâideye verilmek için hazine-i âmirede mevcut akça olmadığından mevâcip tertibinden verilmiş olduğu malûm-u devletleri buyurulduktaki meblağ-ı mezburun mevâcip tertibine idhâli için Darphane-i âmireden verilmek üzere Baş Muhasebeye kayıt ve tezkiresi ve sureti ita olunmak babında emr-ü ferman devletlû saadetlû sultanım hazretlerindir.

II- BELGELERİN AÇIKLANMASI VE TÜRK EĞİTİM TARİHİNE GETİRDİĞİ YENİ BİLGİLER

A) Belgelerin anlamı ve onlardan çıkan bilgiler

Bu belgeler, 1809 yılı Şubat ayında Bâb-ı Âli (Sadaret)'de İstanbul sıbyan mektepleri öğrencilerine pilav ve zerde yedirildikten sonra herbirine 10 para bahşiş verilmesine ilişkindir. Bu uygulamanın, dönemin Padişahı II. Mahmut (1808-1839)'un bir fermânı ile yapıldığı açıksa da, daha önceki yıllarda Bâb-ı Âli'de bu tür uygulamaların yapıp yapılmadığı belgelerde belirtilmiyor.

O. Ergin, bu belgeleri yorumlarken şöyle der:

“Bu usûlün ne zaman konulduğu, niçin yapıldığı, ne kadar mektep talebesi bundan istifade ettiği hakkında fazla izahat yok. İleride çıkacak vesikalar bunları aydınlatacaktır.

“Bu vesikaların birisinde mekteplerin beherine birer rubu, diğerinde talebenin beherine onar para verildiğinin yazılı oluşu da iyi anlaşıl原因yor. Bir rubu o zamanki para ile neyi gösterir? Bir de bu kadar külfet ve masrafla ne gibi terbiyevî bir gaye istihdaf olunuyordu? Buraları meçhul”.

O. Ergin'in bu soru ve yorumları belgeleri kısmen yanlış okumasından kaynaklanmıştır. Şöyle ki:

1. O. Ergin belgelerdeki iki terimi aşağıdaki biçimde okumuştur:

“... *mekâtib-i sıbyanın* beherine ...”

Yazar, bu okumanın sonucu olarak, bu terimlerden “mekteplerin beherine” diye bir anlam çıkarmakta, başka yerde de “talenin beherine” geçtiğine göre, bu “anlaşılmıyor” demektedir³.

Oysa, belgelerin bu kısmını aşağıdaki gibi okumak gerekir:

“... *mekâtib sıbyanının* beherine ...”

Bu taktirde anlam, öteki yerlerde olduğu gibi, “mekteplerin öğrencilerinin beherine” şeklini alır ve “anlaşılmaz” bir durum kalmaz.

2. O Ergin’in “ne kadar mektep talebesinin bundan istifade ettiği hakkında fazla izahat olmadığı” görüşüne gelince:

Belgelerde ilk gün 3000 kuruş, ikinci gün 70 mektebin öğrencilerine 2000 kuruş bahşiş verildiği söyleniyor. Her çocuğa 10 para (başka deyişle 1 Rubu) bahşiş verildiğine göre, bu verilerden İstanbul’daki öğrenci ve okul sayılarına ilişkin bilgiler çıkarılabilir. Şöyle ki:

a) Eğer bu toplam 5000 kuruş İstanbul kenti içindeki *tüm sıbyan mektepleri öğrencilerine* dağıtılmış ise (belgelerden bu seziliyor), o taktirde, her çocuğa 10 para verildiğine göre, 1 kuruş: 40 para ya da 4 tane 10 para hesabıyla, 20 000 çocuğa bahşiş dağıtıldığı ve o tarihte İstanbul kenti içinde bu kadar sıbyan mektebi öğrencisi bulunduğu anlaşılır.

b) İkinci gün dağıtılan 2000 kuruş 70 mektepte bulunan öğrencilere dağıtıldığına göre:

● 2000 kuruş, çocuk başına 10 para hesabıyla, 8000 çocuğa dağıtılmıştır.

● 8000 çocuk 70 mektepte bulunduğuna göre, ortalama olarak her mektepte 114 çocuk vardır.

● Aynı ortalamayı bir önceki gün (ilk gün) 3000 kuruş dağıtılan 12 000 öğrenciye uygularsak, o gün de bu çocukların mensup olduğu mektep sayısının 105 olduğu anlaşılır.

(3) O. Ergin’in eserinin her iki baskısında da aynı okunuş, yorum ve sorunlar tekrarlanmıştır. Bkz. C. I, 1939, s. 77; C. I-II, 1977, s. 91. Belgelerin üzerinde de, onun okuduğu gibi 1226 değil 1223 ve 1224 tarihleri vardır (Şubat 1809).

Böylece, ilk gün 105 mektep, ikinci gün de 70 mektep hesabıyla kentte 175 sıbyan mektebi bulunduğu tahmin edilebilir.

Yukarıdaki rakamsal sonuçları, *Lütfi Tarihi*'nde verilen bir bilgiye dayanarak daha da genişletmek mümkündür. Bu eserde hicri 1244'de (Milâdi 1828/1829) İstanbul kentinin nüfusunun 359 089 olarak sayıldığı yazılıdır⁴. 1809'da bu miktarın 350 000 olduğu kabul edilirse, o tarihte 175 sıbyan mektebinde 20 000 olduğu anlaşılan çocuk sayısının toplam nüfusun % 5.7'sini teşkil ettiği ortaya çıkar. Ancak, bu genel nüfus içinden sayısını bilmediğimiz hristiyan kitle çıkarılırsa, sıbyan mekteplerinde bulunan çocuk sayısının oranı müslüman halkın % 5.7'sinden daha fazlasını teşkil eder⁵.

Burada, tarih içinde İstanbul'daki ilköğretime ilişkin bazı bilgiler vermek yararlı olacaktır:

O. Ergin, Evliya Çelebi'nin Hicri 1040 (Milâdi 1630)'da İstanbul'da 1299 sıbyan mektebi bulunduğunu yazdığını belirtir ve "Çelebi'nin rakamlarının bazan sağdan bazan soldan birer hanesi daima fazladır, burada soldan bir haneyi kaldırırsak 299 kalır ki bu kadar mektep İstanbul için çok görülmez" der⁶.

Oysa Evliya Çelebi'de bizim bulduğumuz rakamlar farklıdır. O, "sıbyan-ı ebcedhanın hesabı imkânsızdır. Allah adedlerini füzûn eyleye (daha da artırsın). Hocaların adedi 1993, mektep adedi 1993" demektedir⁷.

O. Ergin, Tanzimattan sonra İstanbul'da 360 kadar sıbyan mektebi bulunduğunu, 1924'te ise bu rakamın 364 olduğunu söyler⁸.

1329 (1913) tarihli bir resmî belgede, İstanbul, Beyoğlu, Kadıköy ve Üsküdar'da 596'dan fazla mahalle bulunduğu, her mahallede ortalama 1500'den fazla nüfus yaşadığı, başka ülkelerde ilkokul öğrenci-

(4) *Tarih-i Lütfi*, C. II, İstanbul, 1291, s. 62-63.

(5) Osmanlılarda ilk nüfus sayımı için bkz. Enver Ziya Karal, *Osmanlı İmparatorluğunda İlk Nüfus Sayımı* 1831, Ankara, 1943, 217 s. Hicri 1244 (1828/1829) tarihinde yalnızca İstanbul için ve ekmeğe dağıtımını düzenleyebilmek amacıyla sayım yapıldığı anlaşıyor (Y.A.)

(6) Ergin, age. Eserin her iki baskısında da aynı rakamlar veriliyor. Bkz. C. I, 1939, s. 75, C. I-II, 1977, s. 89.

(7) *Evliya Çelebi Seyahatnamesi*, Dersaadet, 1314, C. I, s. 527. Bu eseri yeni harflerle yayınlayan Zuhuri Danışman'ın verdiği metinde de hocaların ve mekteplerin sayısı 1993 olarak gösterilmiştir. Bkz. C. 2, İstanbul 1969, s. 224. Böylece, Osman Ergin'in verdiği 1299 rakamının da yanlış bir alıntı olduğu düşünülebilir.

(8) Ergin, age., C. I-II, 1977, s. 89-90.

lerinin genel nüfusun % 12'sini teşkil ettiği gözönüne alınırsa İstanbul'da her mahallede en az 180 öğrenciden oluşan bir ilkokul bulunmasının gerektiği dile getirilmekte, mevcut okul sayısı verilmemekle beraber, ihtiyacın karşılanmasından çok uzak bulunduğu belirtilmektedir⁹.

Kabaca karşılaştırma amacıyla daha sonraki bazı rakamları da verelim: 1927'de 699 000 nüfusu bulunan İstanbul kenti içinde 24 000'e yakın Türk öğrenci ve 193 resmî Türk ilkokulu vardır (1924'ten sonra eski sıbyan mektepleri kapatılmıştır). 1980'de ise kentin içinde iki buçuk milyon kadar nüfus yaşamaktadır ve 360 000 kadar Türk öğrenci ve 425 resmî Türk ilkokulu vardır ve okul binalarında ikili, üçlü öğretim yapılmaktadır. İlkokul öğretmenleri sayıları da şöyledir: 1927'de 457 erkek ve 694 kadın olmak üzere 1 151 ve 1980'de 3 741 erkek ve 6 774 kadın olmak üzere 10 515 kişi.

3. O, Ergin'in, "bir rubu o zamanki para ile neyi gösterir?" sorusuna gelince:

1 rubu ile 10 para aynı anlama gelir. Rubu, kuruşun dörtte biri, 10 para da, 40 para (= 1 kuruş)'nın dörtte biri olarak ifade edilmiş aynı şeylerdir.

1808-1810 yıllarında 10 para, 3.30 gr. ağırlığında ve 23 mm çapında 900 ayarında gümüş sikkedir (1 kuruş da 12.95 gr. ağırlığında ve 36 mm çapında 900 ayarında gümüştür¹⁰.) Ekim 1983'de 900 ayar gümüşün 1 gramı 91-93 TL olduğuna göre, sözü geçen 10 paranın bugün maddî değeri 300 TL. dir. Fakat bir paranın kendi maddî değeri ile üzerinde yazılı resmî itibarî değeri ve bireylerin, toplumun ona atfettiği değer çok farklı olabilir. Öte yandan, II. Mahmut'un ilk yıllarında 22 ayar ve 1,5 dirhem yani 4.8 gr ağırlığında Mahmudiye altını basılmış ve 25 kuruş değerle piyasaya sürülmüştür¹¹. Ekim 1983'te 22 ayar altının gramı 3 400 TL civarında olduğuna göre, o zamanki 10 paranın altınla ölçüldüğünde değeri bugün 163 TL. dir. Özetle, 1808-1810'lardaki bir 10 paranın maddî değeri bugün 163-300 TL arasındadır. Ayrıca o döneme ilişkin bulduğumuz ekmek fiyatlarını da verelim: 1810'da önce 80 dirhem (256 gr), sonra da 50

(9) *İst. Vil. Mf. Md. Tarafından Vilâyetin Muhtaç Olduğu Mekâtibin Lüzum-ı Tesisi Hk. Serdedilen Mütalaatı ve Mf. e Ait Malumat-ı İhsaiyeyi Havi Lâyiha*, 1329 (tümü 23 s.).

(10) Nuri Pere, *Osmanlılarda Mâdenî Paralar*, İstanbul, 1968, s. 237

(11) Mustafa Nuri Paşa, *Netâyic-ül Vukuat* (Yay. Haz. Neşet Çağatay), Ankara, 1980, C. III-IV, s. 305-306.

dirhem (160 gr) ekmek İstanbul'da 1 paraya satılıyordu¹². Ekim 1983'de İstanbul'da 400 gr. gelen ekmek 25 TL (2 500 kuruş), Ankara'da 490 gr. gelen ekmek 30 TL dir. Böylece, alım gücünü bulmaya çalıştığımız 10 para ile önceleri alınan 800 dirhem (80 x 10) yani 2560 gr. ekmek Ekim 1983'de İstanbul'da 160 TL sına, Ankara'da 156 TL sına alınabilmektedir. Aynı 10 paranın sonraları alabildiği 500 dirhem yani 1600 gr. ekmek ise Ekim 1983'de İstanbul'da 100 TL sına, Ankara'da 98 TL sına alınabilmektedir. Yine Ekim 1983'de 1 kg beyaz peynir 500 TL, 1 kg et 800-900 TL, 1 yumurta 15-16 TL, çocukların aldığı bir elma şekeri 30 TL dir. Yukarıdaki bilgiler bize, yayınladığımız belgelerde sözü geçen 10 para bahşişin satın alma gücü hakkında bir fikir veriyor.

4. O. Ergin'in, "bu kadar külfet ve masrafla ne gibi terbiyevî bir gaye istihdaf olunuyordu?" sorusuna da bazı cevaplar bulunabilir:

● Her şeyden önce bu pilav, zerde yemeği ve para bahşişi ile çocukları, velileri eğitime teşvik, özendirme gibi eğitimsel bir amaç söz konusudur. Dönemin sıbyan mektepleri vakıf esasına dayandığı için, o mektebe bırakılan gelirlerin önemine göre İstanbul'da hemen hemen her sıbyan mektebinde çocuklara yemek, hediye, para gibi ihسانlarda bulunuluyordu. Örneğin, 1870 yıllarında İstanbul'da kendisinin gittiği sıbyan mekteplerini anlatırken Ahmet Rasim (1864-1932), çocukların ancak "falakaya yıkılma, *para dağıtılma*" gibi durumlarda sessiz durduklarını söyler. Aynı yazar, adını vermediği bir sultanın mektebinde kendilerine *kapama* ve *lokma* verildiğini anlatır. *Lokma* bir tathıldır ve çocuklar "yüzlerini gözlerini bulaştırarak lenger lenger" yerler. *Kapama* ise her çocuğa verilen giyim hediyesidir. Ahmet Rasim'in kapama bohçasından şunlar çıkar: "Bir beyaz çocuk takkesi, yırtmaçlı bir entari, bir amerikan don, bir örme uçları püsküllü ince kuşak, bir beyaz çorap, bir de kenarları kırmızı çocuk merkübü (ayakkabısı)"¹³.

● Ziyafetlerden sonra para dağıtılması gibi bir geleneğe de zaman zaman rastlanmaktadır. (Diş kirası)

● Öğrencilere yemek ve para verilmesiyle doyurmak, gönül almak gibi önemli bir hayır yapıldığı, sevap kazanıldığı inancı da bu gelenekte etkili olmuştur.

(12) *Tarih-i Cevdet*, Dersaadet, 1309, C. 9, s. 171.

(13) Ahmet Rasim, *Falaka*, İstanbul, 1927, s. 72-80

● Öğrencilerin Sadarete getirilip kendilerine yemek yedirilmesi, bahşış verilmesinde onların dönemin felsefesine göre *sosyalleştirilmesi* ve ayrıca Sarayın çocuklara, velilere ve herkese daha hoş görünme düşüncesi de kuşkusuz etken olmuştur. Padişahların tahta geçiş törenlerinde askerler, memurlar müderrislere *cülds bahşışı* dağıtılmasının belki en önemli nedeni bu düşüncedir. Sadarete ağırlanan çocukların bu sevindirici olayı her zaman zevkle hatırlayacakları düşünülürse, onlara kısmen bir *siyasî eğitim* verilmiş olduğu da anlaşılır.

B) Belgelerin yazısı ve terimleri

Belgeler çok akıcı bir *divanî* yazı ile yazılmıştır. Resmî yazışmalarda bu yazı türü o zamanlar artık son dönemlerini yaşamaktadır ve Tanzimat yıllarından itibaren terkedilip yerini *rik'a* denilen yeni bir yazı türüne bırakacaktır.

Belgelerde geçen terimlerin açıklaması kısaca şöyledir¹⁴:

İrade (ya da irade-i seniye): Padişahın, bir işin yapılması ya da yapılmaması hakkında verdiği emir. İradeler iki çeşit idi: Birincisi, kendisine sunulan bir yazılı evrak üzerine görüşünü bildirmek, ötekisi, herhangi bir konuda arzusunu boş (yani beyaz) bir kâğıt üzerine yazmak ya da yazdırmak biçiminde idi. Bu ikincilere "beyaz üzerine sadır olan irade ya da ferman" denirdi.

Ferman (ya da ferman-ı âlî): İrade ile eşanlamlıdır.

Bâb-ı Âlî: Sadaret (Sadrazamlık) başta olmak üzere bazı çok önemli Devlet dairelerinin tümü ve bunların bulunduğu yer.

Defterdar: Devletin malî işlerinin başındaki en yüksek memur.

Veznedar: Devlet dairelerinde para alıp veren memur.

Baş Muhasebe: Devletin bütün gelir ve gider hesaplarının tutulduğu daire.

Hazine-i Amire: Devletin para işleriyle ilgili bir müessesesi. Belgelerde devlet kasası anlamında.

Telhis: Sadrazam tarafından Padişaha sunulan yazılı kâğıt. Kelime anlamı "özetlemek" demektir.

Akça: Belgelerde genel olarak "para" anlamındadır. Aslında 1 paranın üçte biri değerinde gümüş sikkedir ve akçenin de üçte biri pul'dur.

(14) Bu terimlerin açıklanmasında esas olarak M. Zeki Pakalın'ın *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*'nden yararlanılmıştır: İstanbul, 1946, 3 C.

Tatil-i maslahat olmamak için: İşin durmaması, sekteye uğramaması için.

Berveğh-i taviz: Ödünç verme yoluyla.

Mevâcip: Yeniçerilere verilen maaş (aylık), ulûfe.

Darphane-i Âmire: Para basılan yer.

Arz-ı bendeleridir ki: Sadrazamın Padişaha sunduğu yazılarda kullanılan ilk hitap cümlelerinden biri: "Kulunuz sunar ki" anlamındadır.

R É S U M É

DOCUMENTS ORIGINAUX DATANT DE 1809 SUR LES ÉCOLES PRIMAIRES À İSTANBUL

Nous avons rencontré aux Archives d'Etat de la Présidence du Conseil à İstanbul trois documents concernant les écoles primaires de l'ancienne capitale de l'Empire ottoman, en 1809.

Il y est dit que les écoliers d'İstanbul ont été invités, en février 1809, à la Sublime Porte (Bâb-ı Âlî, c'est-à-dire le Gouvernement) et on leur a offert du pilaf (riz bouilli et servi au gras) et du zérdé (riz bouilli sucré et assaisonné de safran). En outre le Sultan Mahmut II (1808-1839) y ordonne au Grand Vizir que l'on donne aux écoliers, après le repas 10 paras à chacun pour argent de poche.

Du temps de l'Empire ottoman, dans les écoles primaires construites par les sultans et les riches, on accordait aux élèves, de temps en temps, de la nourriture, des vêtements, de l'argent de poche. C'était une aide sociale aux enfants et une politique scolaire très avancée pour son temps et même pour aujourd'hui. Les documents que nous publions en témoignent.

Ainsi, en février 1809, quelque 20 mille écoliers ont-ils profité à İstanbul de la nourriture gratuite et de l'argent de poche. Celui-ci (10 paras) était d'une valeur correspondant à une somme qui, en octobre 1983, pouvait acheter un peu plus de 2 kilos de pain.

